

היינץ שילינג
אירופה אחרי הרפורמציה

במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן

המערכת

יוסף קפלן (יו"ר), מיכאל הד ז"ל, פרופ' אורה לימור,
מירי אליאב-פלדון, שולמית שחר
מרכזת המערכת: מעין אבינר-רבהון

- א. קרלו גינצבורג: היסטוריה, רטוריקה, הוכחה
- ב. אנתוני ד' סמית: האומה בהיסטוריה
- ג. פיטר בראון: עוני ומנהיגות באימפריה הרומית המאוחרת
- ד. נטלי זימון דייוויס: מתנות בצרפת של המאה השש עשרה
- ה. פרגוס מילר: הרפובליקה הרומית בראי ההגות המדינית
- ו. סנג'יי סוברהמנייים: שלוש דרכים להיות זר: תלאות ומפגשים במזרח
בראשית העת החדשה
- ז. היינץ שילינג: אירופה אחרי הרפורמציה: דינמיקה של תמורות

היינץ שילינג

אירופה אחרי הרפורמציה דינמיקה של תמורות

תרגמה מאנגלית
צילה אלעזר

החברה ההיסטורית הישראלית
ירושלים

Originally published in English under the title
*Early Modern European Civilization and Its Political
and Cultural Dynamism*
by Heinz Schilling
Brandeis University Press
Printed in the United States of America 2008
© The Historical Society of Israel

יועץ למהדורה העברית: אלבס קרנר
עריכת לשון: אלי שקדי
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב וטניה שרם

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 978-965-227-348-2
מספר קטלוגי 185-676
© כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית, תשע"ח
© Copyright by The Historical Society of Israel, Jerusalem
Printed in Israel, 03/2018

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס אליניר

תוכן העניינים

7	הקדמה
	פרק ראשון
13	מבוא: ההיסטוריה של אירופה – בין אתגר לאומי לאתגר גלובלי
	פרק שני
21	התגבשות הכנסיות והחלוקה הדתית באירופה: מנוע לשינוי ולמודרניזציה
	הדיוקן הדתי של אירופה הלטינית 21 התגבשות הכנסיות והאצת השינוי החברתי במפנה המאות 24 התגבשות הכנסיות וחילון 33
	פרק שלישי
37	הגירה ומיעוטים
	הגירה מטעמי דת בעת החדשה המוקדמת – גישה טיפולוגית 37 הגירה משטחי האימפריה ההבסבורגית בארצות השפלה ובאיִטָליה: כרונולוגיה, מניעים, מספרים, מקומות ותנאי התיישבות 41 תגובת המהגרים הקלוויניסטים והיהודים הספרדים להזרה הדתית והחברתית 48 דיאלקטיקה של מסורת וקדמה – מחשבות על השלכות כלכליות ותרבותיות ארוכות טווח 50
	פרק רביעי
59	המשבר האירופי בראשית המאה השבע עשרה ולידתה של מערכת מדינות בינלאומית
	דת ועוצמת המדינה בעת החדשה המוקדמת – הרפורמים ראשונים 59 המשבר בתחילת המאה השבע עשרה 62 מעימות לפשרה ולשלום – ההתגברות על הפונדמנטליזם הדתי 67 היציבות החדשה של הסדר החילוני של מדינות אוטונומיות 72

75

הערות

הערות לפרק הראשון 75

הערות לפרק השני 79

הערות לפרק השלישי 84

הערות לפרק הרביעי 92

97

מפתח

הקדמה

את הרצאות "במת ירושלים להיסטוריה על שם מנחם שטרן" בחודש מאי 2006 נשא פרופסור היינץ שילינג. פרופסור שילינג מופקד על הקתדרה להיסטוריה של העת החדשה המוקדמת באוניברסיטת הומבולדט בברלין מאז שנת 1992. לפני כן כיהן כפרופסור באוניברסיטאות גיסן ואוסנאברוק וכפרופסור חבר ומרצה בבילפלד. הוא למד היסטוריה, שפה וספרות גרמנית, פילוסופיה וסוציולוגיה באוניברסיטאות בקלן ובפרייבורג. את התואר דוקטור לפילוסופיה בהיסטוריה קיבל בשנת 1971 באוניברסיטת פרייבורג.

להיינץ שילינג רקע בינלאומי רחב להפליא. הוא היה חבר אורח ב"מכון המחקר ללימודים הומניסטיים" באוניברסיטת ויסקונסין במדיסון וב"מרכז ללימודי מערב אירופה" באוניברסיטת קליפורניה שבברקלי, וגם עמית ב"מכון ההולנדי ללימודים מתקדמים". מאז שנת 2005 הוא חבר ב"אקדמיה אירופאה". בשנה האקדמית 2004/5 הוא היה חבר ב"היסטורישס קולג" במינכן, ושם היה לי העונג להכירו באופן אישי.

פרופסור שילינג יכול לזקוף לזכותו שלל תפקידים אקדמיים וכיבודים. זמן קצר לאחר שהגיע כפרופסור לאוניברסיטת הומבולדט בברלין בשנת 1992, הוא הוזמן לכהן כדיקן מייסד של הפקולטה המחודשת למדעי הרוח. החל משנת 1994 הוא עורך בפועל את המהדורה האירופית של כתב העת *Archive for Reformation History*, ומאז שנת 2001 הוא מכהן כיושב ראש האגודה לתולדות הרפורמציה. הוא חבר בוועד המדעי של המוזאון להיסטוריה גרמנית בברלין, חבר ב"אקדמיה של ברלין-ברנדנבורג למדעים ולמדעי הרוח" (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), חבר כבוד באקדמיה הבריטית וחבר חוץ ב"אקדמיה המלכותית ההולנדית למדעים ולמדעי הרוח" (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen). בשנת 2002, כאות הוקרה על הישגיו, העניק המוסד

האחרון לפרופסור שילינג את הפרס למדעי ההיסטוריה על שם דוקטור א"ה היינקן.

חיבוריו המדעיים של פרופסור שילינג הם יריעה רחבה ומגוונת להפליא. הוא מחברם של אחד עשר ספרי מחקר בגרמנית, באיטלקית ובאנגלית. בין חיבוריו באנגלית ראויים לציון במיוחד "קלוויניזם אזרחי בצפון-מערב גרמניה ובהולנד במאות השש עשרה – התשע עשרה" (*Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands: Sixteenth to Nineteenth Centuries*, 1991) ו"דת, תרבות פוליטית וצמיחת החברה בעת החדשה המוקדמת: מאמרים על היסטוריה גרמנית והולנדית" (*Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society: Essays in German and Dutch History*, 1992). פרופסור שילינג ערך או השתתף בעריכתם של תשעה עשר כרכים של מחקרים בינתחומיים, וכן הכין אסופת מקורות בשני כרכים להיסטוריה של הקהילה הפרוטסטנטית בעיר אמדן (*Die Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden 1557–1620*, 1989, 1992). מאות מאמרים מדעיים פרי עטו, בעיקר בגרמנית אך גם בהולנדית, צרפתית, איטלקית, ספרדית ואנגלית, הופיעו בכתבי עת מובילים כגון *Histoire sociale* ("היסטוריה חברתית"), *The Sixteenth Century Journal*, *The International Encyclopedia of the Social and Behavior Sciences* (2001) וכן *Journal of European Modern History*; ובספר שלפנינו.

בדיאלוג מתמשך עם קודמיו בהיסטוריוגרפיה הגרמנית והבינלאומית, פרופסור שילינג מציג מחדש את הדת כגורם מפתח להבנת העת החדשה המוקדמת, והוא דן בהבנת הדרך הייחודית שבה היא מחוללת שינוי

הקדמה

חברתי. במחקריו ובספר זה הוא ממפה את האופנים המורכבים שבהם ישות, שהייתה מאוחדת בעבר על ידי הנצרות הלטינית, הצליחה להנהיג מודרניזציה באמצעות חלוקה ללאומים, למדינות ולכנסיות שונות. מודרניות, על פי ההשקפה שהוא פורש באופן שיטתי בספר שלפנינו, לא הייתה אפוא מושתתת על סילוק הדת אלא על קביעת תפקידים חדשים, דרך פעולה חדשה ומקום חדש לדת ברשת המוסדות שקיימו את אירופה בעת החדשה המוקדמת.

מיכאל טוך

האוניברסיטה העברית

ירושלים

הערת המערכת

בהרצאות ובגרסה האנגלית של הספר הרבה פרופסור שילינג להשתמש במושג "קונפסיונליזציה" (confessionalization). מושג זה שמור לתהליכים הדתיים שהתרחשו באירופה המרכזית והמערבית בעקבות הרפורמציה עד פרוץ מלחמת שלושים השנה: לא זו בלבד שקמו כנסיות וכתות חדשות, אלא אף העמיקו מאוד הרגשות הדתיים ונעשה מאמץ שיטתי, הן במרחב הפרוטסטנטי הן במרחב הקתולי, לחנך וללמד את האוכלוסייה להכיר ולהבין את הבשורה הדתית הנוצרית לפי הנוסח המקובל על כל כנסייה וכת. כדי למנוע סרבול לשוני, הוחלפה כאן ברוב המקומות המילה "קונפסיונליזציה" במונחים כגון "גיבוש הכנסיות", "העמקת הרגש הדתי" או "מטעמי דת", בהתאם להקשר.

מבוא: ההיסטוריה של אירופה – בין אתגר לאומי לאתגר גלובלי

בחיבור זה נמצאה לי הזדמנות מצוינת לבחון מחדש את דעותיי על המבנים והמנגנונים העיקריים שאפשרו לאירופה להתחיל תהליכי שינוי עמוקים בחברה, בפוליטיקה ובתרבות, מדפוס של ימי הביניים לדפוסים של העת החדשה המוקדמת ושל העידן המודרני. המשקיף על אירופה ועל תולדותיה מדרום-מזרח דרך הים התיכון, רואה את ההיסטוריה של אירופה בעת החדשה המוקדמת בפרספקטיבה חדשה, שהיא רחוקה ובה בעת גם קרובה. כך בדיוק היו היהודים, החל מהזמן הקדום ביותר, שזורים בהיסטוריה של אירופה ובה בעת גם נפרדים ממנה.

כתוצאה ממסורת ארוכה שהתמקדה בנסיכים, בחצרותיהם ובנחלותיהם, ולאחר מכן במדינות לאום, ההיסטוריוגרפיה באירופה ערוכה בהתאם למסגרת לאומית – במחקר, בהוראה בבית הספר ובאוניברסיטה ובדיונים ציבוריים. ואולם, הואיל ובמהלך העת החדשה המוקדמת הפכה "אירופה" לקטגוריה הדומיננטית בהבנה העצמית העל-טריטוריאלית והעל-לאומית,¹ הייתה קיימת גם מסורת היסטוריוגרפית משלימה, שעסקה בהיסטוריה, בזהות ובתרבות המשותפת של החברות האירופיות ושל הציוויליזציה שלהן כמקשה אחת. מאמרו המפורסם והמצוטט לעתים קרובות של מארק בלוך, שפורסם בשנת 1928: "Pour une histoire comparée des sociétés européennes"² ("תרומה להיסטוריה השוואתית של החברות האירופיות"), הקנה לענף זה של המסורת ההיסטוריוגרפית האירופית בסיס תאורטי, שאפשר להיסטוריונים אחרי מלחמת העולם השנייה לחרוג מגבולותיה של ההיסטוריוגרפיה הלאומית, בייחוד באמצעות כלי ההשוואה.³ זוותי הראייה האירופית בהיסטוריה קיבלה חיזוק עצום מהתהליך הפוליטי של איחוד אירופה, שהניב שוק משותף, מטבע משותף ומדיניות מתואמת בתחומי הגנה, מדיניות חוץ וחינוך. בייחוד במרוצת העשור האחרון של המאה העשרים, כאשר האיחוד האירופי והנהגת מטבע האירו הולידו גל של התלהבות, הובאו לדפוס גרסאות שונות ורבות

כרכים של היסטוריות של אירופה.⁴ בה בעת יזמו "הקרן האירופית למדע" (ESF – European Science Foundation) שבשטרסבורג, וכן כמה מועצות אקדמיות לאומיות, תכניות מחקר מרשימות בהיסטוריה אירופית השוואתית או – כמו ב"ארגון המדע הלאומי" (NWO) של הולנד – תכניות להיסטוריה לאומית "בראייה אירופית".⁵ אותה התמקדות מחדש חלה גם בשאלות תאורטיות ומערכתיות בתחומים של העברת תרבות, מְעַרְכִים מוסדיים או ארגון העוצמה הפוליטית.⁶

חרף מאמצים מרשימים אלה ודומיהם להתגבר על הגישות הלאומיות המסורתיות בהיסטוריוגרפיה האירופית, ניצנים אלה של תרבות היסטורית על-לאומית של אירופה חשופים כעת לסכנת היעלמות בשני גלים היסטוריוגרפיים חדשים, האחד רטרוגרסיבי במובהק והאחר פרוגרסיבי במובהק. הגל הרטרוגרסיבי הוא תוצאה של שני משברים: האחד – משבר בתוך האיחוד האירופי, שנגרם מכישלון החוקה האירופית ובעקבותיו עלייתה של לאומיות חדשה בקרב החברות בו, בייחוד בחברות חדשות (כמו פולין, למשל); והאחר – המשבר שחל, לעומת זאת, במושג של חברות רב-תרבותיות, ושבִּעֵקְבוֹתָיו נוצר לחץ לשילוב המהגרים בחברה בהתאם לקווים ברורים של זהויות לאומיות מסורתיות. מהומות של מהגרים, פיגועים בידי פונדמנטליסטים והתנששויות, כמו אלה שאירעו לאחרונה, יצרו גלי הלם ובעקבותיהם דרישות עממיות, לא רק לביטחון בסיסי וליציבות אלא גם לדחייה מוחלטת של רלטיביזם תרבותי. מבחינת ההיסטוריונים, משמעותה של דרישה אחרונה זו היא בראש ובראשונה התחדשותם של דיונים על זהות לאומית; היא קוראת לגיבושו של קנון ללימוד היסטוריות לאומיות ייחודיות ולפרשנותן (תנועה זו חזקה במיוחד בהולנד, שהייתה עד לא מכבר "הארץ המובטחת" של רב-תרבותיות ופוסט-לאומנות).⁷ פוליטיקאים ואינטלקטואלים כאחד למדו לדעת כי, לפחות לפי שעה, כאשר מדובר בִּאֲרֹגוֹן ובהבטחה של רווחה, ביטחון סוציאלי ומשפטי או הגנה פיזית מפני התקפות טרור, לאמתו של דבר אין תפיסה חלופית או מסגרת מוסדית חלופית למדינת הלאום ולחברה הלאומית שבה. עקב כך, גם קטגוריות לאומיות נהנות עתה מהתחדשות בכל הנוגע לתכניות מדיניות לעתיד, לסינתזה היסטורית או לניתוחים היסטוריים.⁸

במקביל לאתגר לאומני זה, המושג של היסטוריה אירופית נחלש בעקבות גל היסטוריוגרפי נוסף, שגם הוא תוצר של התפתחויות ממשיות

בפוליטיקה ובכלכלה – תהליך הגלובליזציה, שהואץ במידה ניכרת בשנים האחרונות. למרבה האירוניה, בה בעת שאירופה התכוננה להנהיג את מטבע האירו, היא עצמה דעכה בתור מוקד עניין מרכזי לפוליטיקאים ולכלכלנים – ולמנהלי לשכות תיירות – כמו גם למדענים ולחוקרים; כיום, הנושא המרתק ביותר מבחינתם הוא כדור הארץ כמכלול. מדענים וגם סוציולוגים, הדנים בחברות ובאירועים הגלובליים של ימינו, יכולים להתמודד בנקל עם המסגרת החדשה המוגדלת; אך להיסטוריונים שחוקרים תקופות הקודמות לשנת 1800 לא קל למצוא מענה מתאים לאתגר ההיסטוריוגרפי שבגלובליזציה. מבחינה אינטלקטואלית הם תושביו של "העולם שאבד לנו"⁹, ואין דרך להשוות את ההתנסויות שעיצבו את העולם ההוא לאלו המעצבות את הגלובליזציה של ימינו. מכל מקום, ברור למדי שהיסטוריונים אינם יכולים פשוט להמשיך לדון בהיסטוריה של מדינת הלאום שלהם, כפי שהדבר נעשה במאה התשע עשרה; הם גם אינם יכולים לדחות את תשובתם לאתגר הגלובליזציה לעת מאוחרת, עד אחרי שיסיימו את האינטגרציה של ההיסטוריות הלאומיות הללו להיסטוריה אירופית חובקת-כול. ואמנם, כבר עכשיו נעשים ניסויים מרתקים בהיסטוריה גלובלית, ובהם שניים שיש בהם עניין מיוחד להיסטוריונים של אירופה בעת החדשה המוקדמת: ההיסטוריון האמריקני ג'ון וילס (Wills) מביא בספרו "1688" סקירה כוללת (tour d'horizon) של עולם החברות המסחריות הגדולות, של השימוש באוניות עץ, של חצרות מלכים ומעונותיהם, של דתות עולמיות ומקבילותיהן, וגם – אחרון חביב – של הממד האנתרופולוגי של גלות, תקווה ומשפחה;¹⁰ והרמן ואן דר וי (van der Wee), היסטוריון הכלכלה הבלגי הנודע, בחיבור מבריק על טכניקות של מסחר ומימון, חושף את שורשי הגלובליזציה בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת במרכזי התעשייה והמסחר של פרוז', אנטוורפן, אמסטרדם ולונדון, שסוחריהם ויזמיהם כבשו את שווקי אסיה, אפריקה ואמריקה באמצעות פרישת רשתות חובקות עולם.¹¹

היסטוריונים הדנים בתולדות אירופה אינם יכולים להתעלם מן האתגר הלאומי או ממקבילו הגלובלי; אבל המענה שלהם חייב להיות מותאם לדיוקנה של הציוויליזציה האירופית ולתולדותיה. הגיוון על פי אזורים, מדינות ואומות הוא ללא ספק רכיב מרכזי ואינטגרטיבי בציוויליזציה האירופית; ומשום כך ראוי להביא בחשבון את הגיוון הזה בכל סינתזה של

תולדות אירופה, לפחות בכל הנוגע לתקופה שבין ימי הביניים המאוחרים לסוף המאה העשרים.¹² כמו כן, הואיל והגלובליזציה של ימינו היא בעצם תוצר של התרחבות אירופית בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, כל היסטוריה של אירופה חייבת בהכרח לכלול מידה מסוימת של עניינים גלובליים. אבל, כמובן, לסוג המודרני של "היסטוריה גלובלית" הנדון כאן נודעת משמעות רבה מזו שיש למוסכמה המסורתית בדבר מעורבותה של אירופה בעת החדשה המוקדמת ובעידן המודרני בהיסטוריה של ציוויליזציות אחרות בעולם; וגם, בסופו של דבר, משמעות רבה אף יותר מזו של סוגת הסקירה הכללית, כמו זו שבחיבוריהם של וילס ושל ואן דר וי, שהייתה למבשרת של ההיסטוריה הגלובלית המודרנית. פירוש הדבר הוא אתגר מתודולוגי ותאורטי, שההיסטוריונים של אירופה ייטיבו, לדעתי, להתמודד עמו באמצעות אימוץ גישה השוואתית דומה לזו שאנו מוצאים בעבודתו ההשוואתית של שמואל אייזנשטדט בסוציולוגיה עולמית. ההיסטוריון, שדן באופן מסורתי בתקופות השונות כאילו עוצבו על פי התנסות אזורית ולא גלובלית, ובנוסף לכך נצמד הרבה יותר מהסוציולוגים למקורות ולהקשרים תרבותיים, יכול להתמודד עם אתגר הגלובליזציה בצורה הטובה ביותר באמצעות אימוץ גישות השוואתיות.

על פי הבנתי, היסטוריונים שחוקרים תקופות הקודמות לשנת 1800, תקופות שאופיינו אך ורק, או בעיקר, על פי ניסיון אזורי ומקומי, יכולים להיטיב לתרום להיסטוריה הגלובלית באמצעות הבניית סוגי ציוויליזציות בעולם והשוואה ביניהם.¹³ מנקודת מבט זו, משימתם של ההיסטוריונים של אירופה בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת תהיה להציג באופן ממצה את הציוויליזציה האירופית כדגם להשוואה בינה לבין סוגי ציוויליזציות אחרים בעולם. המטרה תהיה לזהות במדויק את המבנים והמוסדות ואת הפעילויות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות שאפיינו את הציוויליזציה הנדונה והבדילו אותה מאחרות, ושפתחו או סגרו נתיבים להתפתחותה הפנימית או לשינוי חברתי עמוק בה. סוגיה אחרונה זו – יכולתה (או אי-יכולתה) של ציוויליזציה לייצר שינוי חברתי עמוק – היא עניין שכל השוואה בין ציוויליזציות בעולם חייבת לדון בו.

ככלל, גישה כזאת כרוכה במעין ארגון אינטלקטואלי שיטתי, הדומה לאקספרימנטליזם התאורטי שבמדעי הטבע. כשם שהדבר מובן מאליו בניסויים מדעיים, כך גם השוואה כזאת במדעי הרוח בין ציוויליזציות

בעולם מניחה מראש: (1) קיומם של מונחים מדעיים מוגדרים בבירור; (2) הבנה ברורה של הפונקציות והמנגנונים העיקריים של חברות וציוויליזציות; (3) קיום מודל רציונלי של שינוי, שבבסיסו הנחות יסוד בתחום התרבות, החברה והמשפט. בה בעת, גישה מדעית זו להיסטוריה (Geschichtswissenschaften), המשלבת במודלים ובמושגים שלה דיסציפלינות חדשות שפותחו זה לא כבר כגון לימודים אתניים ופמיניזם, עשויה לספק תגובה הולמת להאשמה ברלטיביזם – האשמה המוטחת בהיסטוריה, כמו גם במדעי הרוח (Geisteswissenschaften) בכלל, בתדירות גוברת והולכת.¹⁴

בגישה זו, המודל האירופי של ציוויליזציה חייב להיות מוזהה בדיוק רב יותר בתור מודל אירופי-לטיני, השונה באופן בסיסי ממקבילו האירופי היווני-אורתודוקסי. ראשיתו של ההבדל ביניהם נעוצה בשפת כתבי הקודש ובמשמעותם, משום שבניגוד למערב הלטיני, הנצרות המזרחית מעולם לא הצליחה לבסס אחידות מוחלטת בשפה ובכתבי הקודש של הכנסייה.¹⁵ יתרה מזאת, חייבים להבחין בין אירופה האורתודוקסית לאירופה הלטינית בהקשר של תרבות באופן כללי: במוסדות, בפעילויות ובמסגרת המבנית.¹⁶ בגישה ההשוואתית שלנו, הבחנה זו היא תיאורית בלבד, אינה עוד נורמטיבית ואפילו לא מוסרית – כפי שקרה לעתים קרובות בהיסטוריוגרפיה המרכז-אירופית והמערב-אירופית המסורתית, שיצרה תזה כללית של שקיעה ממערב למזרח (West-Ost-Gefälle), בעיקר על חשבון פולין (שעל פי תפיסתנו, כמובן, היא חלק מאירופה הלטינית). בנוסף לכך, הבחנה טיפולוגית זו מעניקה תשומת לב למדינות הספר שעל גבול שתי הציוויליזציות, שההיסטוריה שלהן כמעט נעלמה בתקופות מלחמת העולם והמלחמה הקרה במאה העשרים. הבחנה זו גם מפנה את תשומת הלב לכמה תהליכים של אוסמוזה ודיפוזיה בין שתי הציוויליזציות האירופיות, תהליכים שהיסטוריונים במרכז אירופה ובמערבה עוסקים בהם רק לעתים נדירות, אף שהם גלויים כל כך לעיני הנוסעים ברפובליקות הבלטיות ובאוקראינה, שבהן ידע הריבוי הדתי התחדשות רבה אחרי קריסת האתאיזם הקומוניסטי. הדבר בולט במיוחד בקהילות שהתבססו על "איחוד ברסט" (1595–1596), שבעקבותיו קיבלו האורתודוקסים של ליטא את הדוקטרינות הקתוליות של רומא אך שמרו על מנהגיהם הליטורגיים ועל לשונותיהם כמו גם על מנהגיהם הייחודיים (למשל, נישואי כמרים) –

קהילות אלו היו ועודן חלק מציוויליזציות לטיניות ויווניות כאחת.¹⁷ בצד מסגרת גאוגרפית זו, ראויה לציון גם מסגרת תקופתית מדויקת יותר, בייחוד בהקשר של שאלת השינוי שנזכרה לעיל. כדי לעסוק בשאלה – מדוע, כיצד ובאמצעות אילו מוסדות וסביבות תרבותיות פיתחה אירופה הלטינית את הדינמיות הספציפית (וכנראה הייחודית) שהניבה שינוי מהותי, ובסופו של דבר מעבר למודרניות – היסטוריונים חייבים להתמקד בעת החדשה המוקדמת, בין השנים 1400/1350–1750, ולגלות עניין מיוחד בסוף המאה השש עשרה ובתחילת המאה השבע עשרה. בהשאלה מן הטרמינולוגיה של ריינהרט קוזלק (Koselleck) משלהי המאה השמונה עשרה, עליהם להתרכז במעין תהליך של "הבְּשָׁלָה למוֹדֵרְנִיּוֹת" (Vorsattelzeit der Moderne).¹⁸

בכל הנוגע לפרספקטיבה ההשוואתית שנזכרה לעיל, אפשר לזהות כמה מאפייני מפתח או מבנים בסיסיים, האופייניים למודל הציוויליזציה האירופי-לטיני:¹⁹

- מעמדם החזק של "חוק" ו"צדק" המבוססים על מסורת החוק הרומי והקנוני;
- המושג הספציפי של "חירות" או "חירויות", המושרש בתאולוגיה היהודית ובפילוסופיה היוונית (בהתאמה), וגילוייו ההיסטוריים;
- אלמנטים קהילתיים חזקים במסגרת הארגון הפוליטי, החברתי והכנסייתי (העיקרון הקהילתי-מקומי);
- יחס דואליסטי של כבוד בין קודש לחול ובין הארגון הכנסייתי לאזרחי, שכבר מראשיתו גילה נטייה לכיוון החילוני;
- השפעתם החזקה של מיעוטים ושל הגירה, בייחוד בצורתה הבולטת של "הגירה מטעמי דת" שהייתה תוצאה של הרפורמציה, ובעקבותיה היווצרותן של כנסיות נוצריות חדשות בעת החדשה המוקדמת;
- התהליך של בניית המדינה;
- הופעתה של מערכת בינלאומית, המבוססת על משפט בינלאומי ועל אוטונומיה ושוויון לכל אחת מן החברות בה.

הפרקים הבאים דנים בפירוט במאפייני מפתח אלה, שבמהלך המאות השש עשרה והשבע עשרה – וביתר שאת במרוצת העשורים סביב שנת 1600,

שאותם הגדרנו לעיל כעידן סף (Vorsattelzeit) בעת החדשה המוקדמת – נעשו גורמים חשובים במיוחד ליכולותיה הדינמיות של אירופה (כלומר, יכולתה לחולל שינוי יסודי). הפרק השני דן בתהליך הקונפסיונליזציה של הנצרות הלטינית ובהתקדמות לעבר הפיצול הדתי, המדיני, החברתי והתרבותי של אירופה בעת החדשה המוקדמת ובעידן המודרני. הפרק השלישי דן בשתי תופעות שיש ביניהן קשר הדוק: ההגירה מטעמי דת והיווצרותם של מיעוטים דתיים בקרב החברות הנוצריות שקלטו את המהגרים – חברות שהיו בטווח הארוך לסוכנים המובילים בתהליך של שינויים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. הפרק הרביעי דן בצמיחתה של המערכת המדינית הבינלאומית כמבשרת הציוויליזציה על פי המודל האירופי-לטיני. תחום זה כבר נחקר היטב; טענתי כאן היא, שאירופה השיגה את הדינמיות המכרעת שהייתה לה במהלך העשורים סביב שנת 1600 הודות לקשר הדוק לתהליך הגיבוש הדתי.